

Чингиз Айтматов киргиз халкининг улуг ёзувчисидир. Унинг номи XX асрда халқаро микёсда тан олинган жахон адабиётининг бутук вакиллари билан бир сафда туради. Айни вақтда кўпдан-кўп таникли адабиётшунос олимлар уни Л.Н.Толстой, Ф.Достоевский, Фолкнер каби адиблар каторига кўядилар. Шу маънода у хаётлик чогидаёқ мумтоз (классик) адиб деган ёзувчи учун ниҳоятда шарафли эътирофга муносиб бўлган сўз устасидир. Унинг асарлари жахоннинг етмишдан ортиқ тилига таржима қилинган.

У киргиз ва рус тилида бирдек ижод қилувчи зуллисойнайн ёзувчидир.

Киргиз ва рус маданияти, ёзма адабиётининг тараккиёти даражасидаги, миллий фикрлашдаги, тилидаги ўзига хосликлар, фарқлар жуда катта экани барчага аён. Муаллиф айрим асарларни аввал киргиз тилида ёзиб (масалан, «Ок кема», «Алвидо», «Гулсара»), сўнг киргиз тилига ўгирилди.

Ёзувчи асарларида шу куннинг долзарб ходисалари халқ оғзаки ижоди орқали етиб келган афсоналар, ривоятлар билан сингишиб ажиб бир яхлитлик ташкил этади.

Ч.Айтматов асарлари зиё солувчи куёш-инсоният тарихидаги энг улкан дostonлардан бири саналувчи киргиз «Манаси»дир.

Ч.Айтматов ўзбек халқи ва ўзбек адабиётининг катт'а дўстидир. Византия маданияти жахон маданияти раvнакига нечоғли кўрсатган бўлса, ўзбек маданияти Марказий Осиё халқлари маданияти ривожига шу даражада таъсир кўрсатгандир, дейди Чингиз Айтматов (Ёзув-жада таъсир кўрсатгандир, дейди Чингиз Айтматов).

Ёзувчининг деярлибарча йирик асарлари ўзбек тилига ўгирилган. Унинг қисса, романларини ўзбек китобхонига етказишда Асил Рашидов, Иброгим Гафуров каби мохир таржимонлар астойдил меҳнат қилмоқдалар. Халқлар ўртасида тинчликни, адабиётлар ўртасида дўстликни мустаҳкамлаш ишида Чингиз Айтматов давлат ва жамоат арбоби сифатида улкан ишларни амалга оширмоқда.

Чингиз Айтматов 1928-йил 12 декабрда Киргизистоннинг Талас водийсидаги Шакар овулида тугилди. Бобоси Айтмат ога ажойиб кўбўзчи эди.

У темир йўлда ишлаши билан ўғли Тўракулни Авлиё отадаги рус-тузим мактабига жойлаштирди. Кейинчалик, Тўракул Айтматов Киргизис-тоннинг катта давлат арбоби даражасига кўтарилди.

Бирок, афсуски, шахсга сизгиниш даврининг қурбони бўлди. Чингизнинг онаси Наима Айтматова ўқимишли, оқила аёл эди. Бўлажак адибга болалик йилларида бувиси Ойимхон ая ва унинг кизи Қорақиз опа кўпдан-кўп ривоят, афсона, кўшиқлар айтиб беришди. Ёзувчи асарларига болалиқдан эшитган шу ривоятларнинг муайян таъсири бўлса, ажаб эмас. Чингиз аввал рус мактабида ўқиди, сўнг киргиз мактабида ўқишни давом эттирди.

У 1956-1958 йилларда Москвада Ёзувчилар уюшмаси қошидаги олий адабиётчилар курсида тахсил олди. У турли йиллар давомида Киргизистондаги етакчи адабий журнал «Литературные Киргизистан»нинг бош муҳаррири, «Правда» рўзномасининг жумҳуриятдаги муҳбири, Киргизистон кинематографчилар уюшмаси бошқарувининг раиси бўлиб ишлади. У жумҳурият кинеси ривожига ҳам катта ҳисса қўшди. Киргиз кино санъати ҳам худди бадиий адабиёти каби Чингиз Айтматов асарларининг экранлаштирилиши мисолида жахон микёсига чиқди. Адиб номини илк бор халқаро микёсда машҳур қилган асар «Жамила» қиссаси бўлди.

1958 йилда ёзилган бу кисса 1959 йили рус ва француз тилларига китоб холда эълон килинган, икки йил ичида собик Иттифок ва хориждаги ўттизга якин тилга ўгирилди. Шўро адабиётида бундай ходиса бўлган эмас. Асарни француз тилига ўгирган Луи Арагон уни «Мухаббат хакида ёзилган жахондаги энг ажойиб кисса» деб баҳолади ва хатто маколанинг номини ҳам шундай деб атади.

Киссада Жамила ва Дониёрнинг бегубор, покиза мухаббатлари асосида инсон эрки ва ҳукуки, асрий одатларга фаол муносабат кўрсатилди. Новаторлик Чингиз Айтматов ижодининг бош хусусиятидир. «Сомон йўли» киссаси бунинг ёркин далилидир. Асарнинг Бош қахрамони Тўлганой ҳаётнинг жуда оғир машаққатларини бошидан ўтказган.

Дахшатли уруш эридан, уч ўғлидан жудо қилган. Бирок, бу етмагандек, тақдир унинг бошига яна бир қулфат солади. Фарзанди ўрнига фарзанддай бўлиб қолган келини Алиман ҳаётдан бевақт кўз юмади. Шунчалар аччиқ, шунчалар бешафқат бўласанми, эй қисмат. Бирок, ёзувчи тасаввурича, қисмат батамом бешафқат бўлиши мумкин эмас. Чунки ҳаёт шундай. Келинидан Тўлганойга ёдгор бўлиб набира қолади. Унинг ҳаётида ҳаётнинг давоми. Тўлганой авлодлари касбикорининг абадияти мужассам. Ёзувчи маҳорати табиат ва жамият, ўтмиш ва бугун асотир ва янгилик, фантазия ва реаллик, афсона ва ҳақиқат узвийлигини бадиий тасвирда намоён бўлади.

«Ок кема» киссаси адабнинг ана шу йўналишдаги поклик ва адолат, хунрезлик ва унинг ахлокий илдизлари, миллий анъаналар ва инсоний қадриятлар талқинига бағишланган навбатдаги энг гўзал асарларидан биридир. Асарда ўқувчи нурдай тоза орзулар оғушида яшовчи, Она бугу ҳамда Ок кема хақидаги эртақларнинг эртақ эмас, чин эканига астойдил ишонган ва уларнинг рўёбга чиқишига кўз тутган Бола: ниҳоятда ҳалол, самимий ва ҳақгўй бўлишига қарамай кизи, набираси тинчлиги ва осойишталиги деб ўзларига қарам ва мутеъ бўлиб қолган, шу боис, хатто Она бугуни ўлдиришгача бориб етган Мўмин бобо: одам қадри-ю табиат, миллий қадрият-у, урф-одат барчасига бир пул деб қарайдиган ваҳший сифат Ўрозкул сингари образларга дуч келади.

Она бугунинг ўлдирилиши натижасида барча орзу умидлари қилпарчин бўлган Боланинг баликка айланиб, Ок кемага етиш мақсадида сувга тушиб нобуд бўлиши рамзига ёзувчи тоза умид ва инсоний покликни, маънавий тубанликка қарши исённи, барқамолликни улугловчи қатта эстетик маънони сингдирган.

«Асрга татиғулик кун» романи Чингиз Айтматовнинг жаҳон микёси-даги шухратига янги шухрат қўшди. «Асрга татиғулик кун» романида акс эттирилган воқеалар, асосан, Бўронли деб ном олган темир йўл бекатидаги миттигина олти-етти оила яшайдиган овулчада рўй беради. Овулча эса Козогистоннинг хайхотдек Сарийўзак чўлида жойлашган.

Роман композицион ниҳоятда маҳорат билан тузилган. Ундаги воқеалар бутун умр шу Бўронли темир йўл бекатида оддий темирйўлчи бўлиб ишлаган Козонқопнинг вафоти, уни дафн этиш учун Она Байит қабристон томон йўлга тушиш билан бошланади.

Асардаги воқеалар шу манзилга етиб келгунча ўтган вақт ичида содир бўлади. Асарнинг бош қахрамони Эдигей Жонгелдин ҳалол меҳнатқаш одам. У урушда қатнашган, уруш қийинчиликларини кўрган. Бўронли бекатида темирйўл ишчиси бўлиб ишлагунча бошидан не-не кўргуликларни ўтказган, барига чидаган. Манқуртлар хақидаги ривоят «Асрга татиғулик кун» романининг буткул замонавий аҳамиятини белгиловчи энг муҳим қисм ва романининг буткул хужайраларига сингиб кетган етакчи гоюлардан бирининг манбаидир. Ривоятга кўра, қадим замонда Сарийўзак ерлари босқинчи Жунганлар томонидан забт этилган. Улар асир олинган ерда жангчиларнинг соқларини тап-тақир

кириб, янги сўйилган туя терисидан бошларига калпок кийгизиб, офтоб кизигида чўлга хайдаб кўйганлар. Кийнок шу қадар вахший ва азобли бўлганки, уларнинг кўплари чидамай нобу бўлган. Омон колганлари эса хотира деган нарсадан махрум манкуртга айланган.

Сариўзакнинг ана шундай манкурт йигитларидан бири Жўломон ўтмишини хотиралаш у ёқда турсин, хатто ўзини куткаргани келган туккан волидасини танимайди, на уруги ва отасининг номини эслайди.

Бу етмаганидек, жунгжанглардан бирининг ўргатувчи билан ўз онасини отиб ўлдиради. Чингиз Айтматовнинг «Киёмат» романида эзулик ва олийжанобликнинг, яхшилик ва тўгриликнинг, адолат ва ҳақгўйликнинг, киёмат-кийим даражасига тушаётган ҳолатлари табиат, жамият, инсон ва иймон муаммоларини акс эттириш орқали кўрсатилади. Табиатни паймол этиш туфайли рўй бераётган киёмат даражасидаги пайхонликлар, барбодликлар, хунрезликлар ўз-ўзидан бўлаётгани йўқ. Уларни амалга ошираётган кайта ижтимоий-кучлар, разил одамлар бор. Булар Акбара билан Тошчайнарга табиатда яшаш учун хатто ошён колмаслиги: тоғда ноёб конга йўл очилиши муносабати билан уларнинг уяси жойлашган камишзорга буткул ўт кўйилиши туфайли беш бўри боласининг нобуд бўлиши: Акбара билан Тошчайнар тоққа кочгандан сўнг эса, бу ерда янги дунёга келган тўрт бўри боласининг энди разил, инсоний ҳислатларидан махрум Бозорбой томонидан ўгирланиб, арок олиш учун сотиб юборилиши: Обер-Кандалов бошлик вахшийсиёк кишилар томонидан мўмай пул топиш илинжида сайроқларга кирон келтиришлари ва бошқалар табиатни киёматга солаётган ходисалар эмасми.

Хатто, бу гуноҳларни худо ҳам, бандаси ҳам кечиради, бунинг учун тавба-тазарру килиб, тўгри йўлга кирмок керак деган ва қисматини пгу йўлга тиккан Авдий Калисратов тақдири-чи. Бу чорлов, бу даъват уни наставандлар тўдаси уни ит азобида тепкилаб, поезддан иткитиб юборади. Шу тахлитда тавба-тазарруга, имонга, тўгри йўлга чорлагани учун сайроқларга кирон келтирмасликни зор-зор сўраб илтижо қилгани учун Обер-Кандалов бошлик вахшийлар гуруҳи уни тириклайин дарахтга осиб кетади. Ёзувчи бу тахлит содир бўлаётган воқеалар янгиликлар эмаслигини, бу касаллик факат ХХ асрга келибгина пайдо бўлмаганини таъкидлаш учун тарих асоратларидан ўзига хос киёс-мисол олади ва унинг ниҳоятда теран, фалсафий ифодасини беради.

Бу Исо билан алоқадор диний таълимотнинг бадиий талқинидир. «Худога мухаббат билан тўлмаган дил иллатларга тўлади» дейди Исо. «Инчунин, инсонга мухаббат билан лиммо-лим бўлмагандир ҳам, вовайлоким, ўликдир».

Рим нойиби Понтий Пилат ва ганимлар эса Исонинг бу ҳаракатини ҳалойикни исёнга чақириш ва халқни йўлдан кайтса Понтий Пилат бошини ҳалос этишга ваъда беради. Аммо, Исо ҳақ йўлдан кайтмокдан кўра азобда жон таслим этишни раво кўради. Асардаги энг мураккаб образ Авдий Калистратовдир. У худога, динга дил-дилидан, вужуд-вужуди билан ишонади. Бирок унинг фикрича, шу вақтгача инсоният тафаккурида бўлиб келган Худо эскирган, шу боис униянгилаш, замондош Худо яратиш керак. Бу фикридан, ўзи айтишича, ўтда куйдирсалар ҳам кайтмокчи эмас. «Аср бўйи қотиб қолган фикрларни ўзгартириш, ақидабозликдан қутилиш, инсон руҳига Худони англашда ҳурлик бериш ва Худони инсон борлигининг энг олий зухроти деб билиш» Авдийнинг дин ва Худо ҳақидаги қарашларининг асосини ташкил этади. Бу қуфрона фикрлари учун у диний семинариядан хайдалган ҳам. Бир жихатдан, бориб турган шаккок. Бир жихатдан виждон ва имон йўлидан адашганларнинг тарафдори, жонқуяри, уларни тўгри йўлга солиш учун жонини беришга тайёр, айни вақтда, худди

ана шуларнинг ўзи томонидан аввал итдек калтакланиб сўнг, салкам Исодек катл этилади. Авдийни анъанавий йўсиндаги яхши ёки ёмон киши образи деб аташ кийин. У мураккаб образдир. Шу фикрдан келиб чикиб, «Киёмат» романининг бош қахрамони Исо ҳам Авдий Калистратов ҳам, Бўстон ҳам ёхуд Акбара ва Тошчайнар ҳам эмас, балки уларнинг барчасини бирлаштириб турувчи Имондир, деб айтиш мумкин.

Инсониятни, эзгуликни омон сакдаб қолувчи улуг куч асли яратганнинг маънавий кудратига ишончдан нурланиб турувчи имондир, демокчи бўлади ёзувчи.

Ч.Айтматов асарда эзгулик мохиятини ранг-баранг: илохий фалсафий, инсонпарвар асослар билан чамбарчас алоқадорликда тасвирлайди. Зеро, эзгуликни талкин этишда бу уч олимнинг муштарак бирлиги ёзувчи гоёларини тўлақонли бадиий гавдалантиришда муҳим роль ўйнайди. Эзгуликнинг илохий асослари, бир жихатдан, Исо образи ва иккинчи жихатдан, диний семинарияда ўқиб, уни тарқатган Авдий Калистратов образи орқали илгари сурилади.

Эзгуликнинг инсонпарвар асосларини Чингиз Айтматов, айникса, Бўстон образи орқали илгари суради. Бўстон захматқаш, илгор чўпонни, иккинчи синфда ўқиётганида отаси фронтда ҳалок бўлган, онасидан ҳам эрта айрилган. Унинг суяги меҳнатда қотди. Бир бурда нонни ўзи топиб еди. Шу боис дангаса, ишқмас, туллак, гийбатчиларни жинидан ёмон кўради, уларга мурасиз. Бирок, ўз навбатида, худди шу сифатлари учун ташаббусқорлиги ва умум ишига жонқуярлиги учун Бўстонни уларнинг ҳам кўрарга кўзи йўқ. «Дунёнинг шафқатсизлиги» Авдийга ҳам Исога ҳам, хатто Акбара ва Тошчайнарга ҳам, шунингдек, Бўстонга ҳам бирдек. Бўстоннинг қуйди-пишдилиги, тўғрилиги учун ундан қандай қилиб ўч олишни билмай юрган Бозорбойга ўхшаганларнинг унга нисбатан фалсафаси ҳам тайёр «илгариги замонлар бўлганида-ку, сиртга сув юқтирмас кулоқвачча совет ҳукуматининг синфий душмани сифатида шартта отиб ташланарди-я, ох-воҳига қарамай. Аттанг-а у пайтлар ўтиб кетди-да».

Эзгуликнинг йўли доим азобда, лекин наинки азоб, хатто киёматдаги асосий фалсафаси бўлмаса Исо йўлидан қайтмасмиди, Авдий фикрини ўзгартирмасмиди, Бўстон мурасага қелиб яшамасмиди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ёзувчи, адолатли, ҳақгўй Бўстонга қарши Кўчқорбоевнинг Авдийга қарши Обер-Қандаловнинг Исога қарши Понтий Пилатнинг қарашларида умумийлик ва муштараклик бор эканини катта маҳорат ва бадиий теранлик гавдалантириб беради. Адиб асардаги образлар мохиятини очишда, инсонпарварлик гоёларини китобхонга теранроқ сингдиришда асотирлардан маҳорат билан фойдаланади. Масалан, Эски булғор кўшиқларининг ижроси, шу кўшиқ таъсирида Авдий қалби, иймоннинг янада тозариши, Исо ва Понтий Пилат ўртасидаги гуноҳларни ювиш ва дил кўзларини очиш ҳақидаги бахслар, деярли бутун асар давомида барча жафоқаш қаҳрамонларнинг қорасиз қокларда яратганга тавалло қилишлари ва нгу тавалло мазмунидаги имон, ишонч ва тазаррулар нурида улар сиймоси, табиатнинг янада покдомонроқ бўлиб бориши романининг ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги ва таъсирчанлигини оширади.

Айни вақтда «Киёмат» романини атоқли таржимон Иброгим Гофуров ўзбек тилига катта маҳорат билан ўғирилганлигини ҳам таъкидлаш керак.

Қарши давлат университетининг катта ўқитувчи А. Ҳамдамов

